

Qui acusa?

Figures de l'intel·lectual europeu

Antoni Martí Monterde
Bernat Padró Nieto (eds.)

Índex

Presentació, <i>Antoni Martí Monterde, Bernat Padró Nieto</i>	9
CHRISTOPHE CHARLE, Les transformacions de l'espai cultural europeu al segle XIX, entre nacional i transnacional	15
JOSEPH JURT, Per a una història comparativa dels intel·lectuals a França i a Alemanya.	45
JOAN MANUEL DEL POZO, Dos antecedents tràgics del compromís intel·lectual: Ciceró i More	63
CAROLINA MORENO TENA, Georg Brandes i Émile Zola: les paradoxes de l'intel·lectual.	79
IGNASI MORETA, Joan Maragall, intel·lectual. El poeta i la ciutat	101
ESTER PINO ESTIVILL, Crisi de l'autoritat i politització de l'esperit en el periodisme de Josep Pla (1920-1925)	113
MAXIMILIANO FUENTES CODERA, Eugeni d'Ors i la Unitat Moral d'Europa: itineraris d'un intel·lectual i un concepte.	125
BERNAT PADRÓ NIETO, Paradojas de la egolatría: la Europa de José Ortega y Gasset, un proyecto intelectual de minorías	149
ANTONI MARTÍ MONTERDE, Els suïcidis d'Europa en el periodisme de Stefan Zweig	191
ENRIC SULLÀ, Carles Riba, escriptor europeu.	231
MERCÈ RIUS, Sartre: l'intel·lectual convicte i confés	247
NEUS PENALBA, Joan Fuster: entre Sartre i Camus, Erasme	263
BORJA BAGUNYÀ, Michel Leiris o l'altre <i>engagement</i>	273
ÀLEX MATAS PONS, Danilo Kiš: anatomia d'un intel·lectual europeu	293
HENRI GARRIC, Juan Goytisolo i Rafael Sánchez Ferlosio: dos intel·lectuals espanyols vistos des de Walter Benjamin.	309
ANNICK ALLAIGRE, Juan Gil-Albert, un europeu intravagante	321
TÚA Blesa, Maurice Blanchot y la cuestión de los intelectuales.	337

Presentació

ANTONI MARTÍ MONTERDE
BERNAT PADRÓ NIETO

I

Què és un intel·lectual europeu? Existeix, a Europa, un espai intel·lectual compartit, una trama en què la reflexió sobre les problemàtiques i els debats públics concrets de cada indret respongui a una tradició de pensament compartit? Quan es pot dir que un escriptor actua com un intel·lectual? Què fa diferent dels altres un intel·lectual que també escrigui literatura? És, la idea de literatura europea, una proposta intel·lectual? Com ha evolucionat la posició de l'escriptor respecte a la figura de l'intel·lectual, en cada literatura europea? Quines són les característiques d'aquesta figura, les seves contradiccions, les seves paradoxes? En qui pensem, ahir o avui, quan pensem en un intel·lectual europeu? En què pensem, si pensem Europa en termes literaris i intel·lectuals? Què en queda avui, a Europa, de la reflexió que va llançar el 1898 Émile Zola des de les pàgines de *L'Aurore*?

La sola idea de mirar de respondre aquestes preguntes desborda les intencions i possibilitats d'aquest llibre. Ara bé, com que és una figura que, segurament, travessa el pitjor moment des de la seva aparició explícita —fins i tot si en tenim també en compte els antecedents anteriors a la fi del segle XIX, com ara Sòcrates, Thomas More, Erasme, Voltaire, Madame de Staël, etc.—, no hi ha dubte que, a la vista de les preguntes que hem pogut articular gairebé a rajaploma, la seva manca de vigència no és proporcional a la seva necessitat. Massa coses graviten al voltant d'una funció que, sens dubte, és preferible que la desenvolupi qualsevol abans que no quedi absolutament buida. Aquest desig, però, no deixa de ser contradictori: la prova és com, fins i tot en formes paròdiques o patètiques, en els nostres dies aquesta funció, efectivament, és coberta per... qualsevol. Això implica una absoluta confusió entre tenir veu i tenir altaveu, entre la pluralitat i la indiferenciació, que acaba convertint-se en indiferència i relativisme només aparentment igualitari.

Efectivament, no és un bon moment per a aquesta figura. Però això ha estat, també, una constant històrica. Tampoc no és cert que ara siguin més ne-

cessaris que mai, els intel·lectuals; n'hi ha prou amb pensar en el segle XX per no caure en aquesta ingenuïtat gairebé ofensiva. La sola idea del *maître à penser*, vista en perspectiva i reparant en les implicacions i els desenvolupaments extrems que té, és més que problemàtica; que encara algú la reclami de vegades desesperançadament pot semblar irrisori i espectral, però en el fons és tràgic —com en el cas dels mandarins, arbitrarismes o aristocràcies de l'esperit de tota mena amb què solen resoldre's de manera massa expeditiva qüestions, tanmateix, molt importants. En un context de llibertat de pensament com l'actual és quan, paradoxalment, més es dubta de merèixer la condició de lliurepensadors, perquè hi ha més consciència dels relativismes que fan trontollar la pròpia llibertat sense que sembli perceptible cap mancança. D'altra banda, qualsevol autoproclamació de la condició d'intel·lectual, com la de ciutadà del món, o cosmopolita, o simplement la independència de l'intel·lectual, acaba per invalidar la veritat d'aquestes condicions, quan no les desemmascara com a impostura.

Però no es tracta ara de fer ni lamentacions sobre la desaparició de representants intel·lectuals d'èpoques aparentment millors, ni acarnissar-se acríticament amb els actuals models d'intervenció en l'espai públic i ciutadà. Volem reflexionar sobre l'intel·lectual en un moment en què sembla que s'hagi clausurat el seu paper en el debat públic, però no sembla que n'hagi desaparegut la necessitat; i quan, d'altra banda, les lletres han deixat d'ocupar un lloc central en la definició de la ciutadania.

Com a investigadors en literatura comparada, volem insistir en la centralitat de la literatura com a força que, més enllà del paper legitimador o justificador de l'acció intel·lectual, en realitat forma aquesta acció des de dins. Aquest llibre es proposa reprendre la figura de l'intel·lectual per tal de reflexionar sobre la seva història en una perspectiva comparada, posant en relleu la seva dimensió literària. A més a més, tot plegat esdevé encara més complex si pensem en l'horitzó europeu d'aquesta figura. Europa està molt qüestionada com a fons de valors implícits i com a projecte col·lectiu; per tant, tampoc no resulta un marc neutre ni còmode. Com a comparatistes, també considerem necessari implicar-nos plenament en aquest horitzó.

II

Aquest llibre és un dels primers resultats del treball realitzat en el marc d'un grup de recerca: «Literatura comparada en l'espai intel·lectual europeu». Abans de constituir-nos com a grup de recerca de la Universitat de Barcelona, aquests investi-

gadors havíem anat confluint en inquietuds i preguntes, de manera impremeditada, per mera *curiositas* intel·lectual, coherent amb una concepció plena de la vida acadèmica i la seva expressió en la investigació enteses com a projecte crític individual, però solidari amb la funció de la Universitat pública en una societat com la catalana. De manera implícita, en els treballs dels uns i dels altres hi anaven apareixent unes interseccions molt clares: la reflexió sobre l'espai públic com a qüestió intel·lectual, les relacions entre literatura i història, tant en termes individuals com col·lectius, i la dimensió específicament literària i necessàriament comparatística d'aquestes qüestions, a les quals se sumava una interrogació per la idea d'Europa i una mirada crítica, de vegades escèptica, a la història mateixa dels intel·lectuals. El grup de recerca sorgia, doncs, per fer créixer aquesta intersecció, respectant la individualitat de cada investigador; i, posteriorment, al nucli format pels investigadors de la Universitat de Barcelona, van anar sumant-s'hi d'altres, en col·laboració amb diferents universitats europees.

Poc abans de constituir-nos com a grup hi va haver el precedent immediat del llibre que tenim a les mans, el volum *Joan Fuster. Figura de temps*,¹ que recollia els treballs presentats al simposi internacional que, sota el mateix títol, havia tingut lloc a Barcelona el 2012, sobre la figura de l'intel·lectual català més decisiu de la segona meitat del segle xx. Just en el moment de tancar aquell simposi va concretar-se de manera espontània la necessitat de pensar Europa a través de la figura de l'intel·lectual, per tal d'aclarir una sèrie de preguntes que el treball sobre Fuster havia suscitat. Immediatament, doncs, vam imposar-nos l'organització d'un segon simposi, sobre la figura plural de l'intel·lectual europeu, i vam començar a treballar també en l'organització d'una estructura estable de recerca en literatura comparada sobre aquesta qüestió.

III

Aquest espai crític compartit tenia uns precedents internacionals que cal tenir en compte. El gran llibre de Wolf Lepenies, *Qu'est-ce qu'un intellectuel européen?*,² i els treballs reunits per Gisèle Sapiro en *L'espace intellectuel en Europe*³ són les

1. Antoni MARTÍ MONTERDE i Teresa ROSELL NICOLÁS (eds.), *Joan Fuster. Figura de temps*, Barcelona, Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 2012.

2. W. LEPENIES, *Qu'est-ce qu'un intellectuel européen? Les intellectuels et la politique de l'esprit dans l'histoire européenne*, París, Seuil-Collège de France, 2008.

3. Gisèle SAPIRO (ed.), *L'espace intellectuel en Europe. De la formation des États-nations à la mondialisation XIX-XXI siècle*, París, La Découverte, 2009.

referències més evidents d'una perspectiva que, en realitat, és més extensa i en la qual cal clarificar els antecedents principals d'aquesta proposta. No es poden obviar els treballs ja clàssics de definició de la figura de l'intel·lectual, sobretot partint del cas francès, encara que sovint tinguin una vocació marcadament historicodescriptiva —i gairebé prescriptiva en algun cas—, sobre el model d'intel·lectual francès, ineludible, però no l'únic a Europa. D'altra banda, si bé a cada camp literari nacional existeixen diversos treballs específics sobre els seus principals escriptors en tant que intel·lectuals —com és el cas, per exemple, de Joan Fuster en el nostre— en què la dimensió europea i comparatista té una presència més o menys evident, no resulta tan freqüent que, partint d'una perspectiva concreta, es vulgui acarar el conjunt d'un marc més ampli com és l'europeu, en la necessitat de pensar la problemàtica internacionalitat d'aquesta figura. En aquest sentit, la proposta que ara fem vol inscriure's, com en el cas de Sapiro, en la línia oberta fa anys pels treballs de Pierre Bourdieu, i més concretament en la perspectiva de la història comparada del intel·lectuals impulsada per Christophe Charle,⁴ Michel Trebitsch i Marie-Christine Granjon⁵ o Joseph Jurt,⁶ entre d'altres.

En aquest llibre es considera la figura de l'intel·lectual amb especial atenció a la seva condició literària, una especificitat que no sempre es dona en els treballs sobre els intel·lectuals. Un altre tret d'aquest volum és tenir presents també els contextos de relació entre camps literaris i polítics diversos, més enllà dels que generalment se solen considerar, i incorporant el cas de la cultura catalana com un més d'entre les moltes situacions de complexitat cultural, sociopolítica o nacional rellevants per al desenvolupament d'aquesta perspectiva europea. Finalment, un dels criteris a l'hora de plantejar la coherència del vo-

4. Christophe CHARLE, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée*, Paris, Seuil, 1996. Christophe CHARLE, *Paris, fin de siècle. Culture et politique*, Paris, Seuil, 1998. Christophe CHARLE, *La crise des sociétés impériales France, Allemagne, Grande-Bretagne, 1900-1940, essai d'histoire sociale comparée*, Paris, Seuil, 2001. Christophe CHARLE, *Le siècle de la presse (1830-1939)*, Paris, Seuil, 2004. Christophe CHARLE, Jürgen SCHRIEWER, Peter WAGNER (eds.), *Transnational Intellectual Networks. Forms of Academic Knowledge and the Search for Cultural Identities*, Frankfurt / Nova York, Campus Verlag, 2004. Christophe CHARLE, Julien VINCENT i Jay WINTER (dirs.), *Anglo-French Attitudes: Comparisons and Transfers Between English and French Intellectuals Since the Eighteenth Century*, Manchester, Manchester U.P., 2007.

5. Marie-Christine GRANJON i Michel TREBITSCH (eds.), *Pour une histoire comparée des intellectuels*, Paris, Complexe, 1998; v. també: A. BACHOU, J. CUESTA, M. TREBITSCH, *Les intellectuels et l'Europe de 1945 à nos jours*, Paris, l'Harmattan, 2009.

6. Joseph JURT, *Champ littéraire et nation*, Friburg, Frankreich-Zentrum des Universität Freiburg, 2007. Joseph JURT, *Frankreichs Engagierte Intellektuelle. Von Zola von Bourdieu*, Wallestein Vg. Göttingen, 2012.

lum és que, d'alguna manera, la reflexió sobre Europa hi estigui explícita o, si més no, implícita en els autors o problemàtiques tractats. I, gairebé no cal insistir-hi, sense una mirada complaent ni sobre la figura de l'intel·lectual ni sobre la idea d'Europa, sinó de vegades precisament il·luminant zones d'ombra, contradiccions, paradoxes intel·lectuals europees.

L'objectiu últim d'aquest llibre és convertir-se, doncs, en un projecte obert, encaminat a definir la figura de l'intel·lectual europeu i l'espai que la fa intel·ligible, tenint en compte que serà abordada des de la perspectiva de la cultura catalana, a partir de la qual és possible realitzar aportacions específiques importants, i, amb aquest punt de referència, estendre la reflexió al camp intel·lectual internacional, que constitueix el marc general d'aquest treball. El fet que hi hagi, entre els col·laboradors d'aquest volum, Christophe Charle i Joseph Jurt, en aquest sentit, té un doble valor de reconeixement d'un mestratge i afinitat, i de voluntat d'iniciar una estreta col·laboració que ha de fer-se extensiva a d'altres investigadors europeus, com ja s'ha fet en una altra de les publicacions impulsades per aquest grup de recerca, el dossier de la revista *L'Espill* dedicat al *Camp literari i espai polític a Europa*.⁷

El sentit d'aquesta obertura és igualment doble: d'una banda, l'organització del simposi internacional «Qui acusa? Figures de l'intel·lectual europeu» és l'origen explícit d'aquest volum. De l'altra, però, és també el començament d'una sèrie d'activitats i propostes molt més extensa. En col·laboració amb el Centre de Recerca i Debat del Museu d'Història de Barcelona, aquest grup de recerca ha impulsat un màster: «Barcelona-Europa. Literatura Comparada i Història Intel·lectual», format per dos postgraus independents: «Història intel·lectual de Barcelona» i «Història de l'Europeisme Cultural a Catalunya». Ara no és el moment de reflexionar sobre el sentit d'aquesta proposta acadèmica, però sí d'insistir en el fet de situar Barcelona —i no només la seva Universitat— com a element capital de la perspectiva nacional i supranacional, al costat de la seva vocació d'incidir en l'espai públic, obrint a la ciutadania una part de les activitats acadèmiques del màster, en forma de seminaris i conferències. Algunes d'aquestes activitats han generat textos que, sumats als del simposi «Qui acusa?» formen el present volum.⁸ Tanmateix, aquest no és un treball finalista,

7. *L'Espill*, 44, 2013; el dossier inclou: Pierre BOURDIEU, «Existeix la literatura Belga?»; Manfred GSTEIGER, «Literatura nacional i literatures minoritàries» sobre el cas de Suïssa; Jacques LE RIDER, «Es pot parlar d'una literatura austríaca?»; Carolina MORENO TENA, «Existeix la literatura escandinava?»; Arturo CASAS, «Apories de l'espai literari ibèric»; i Antoni MARTÍ MONTERDE, «L'escriptor català i la tradició».

8. Poden consultar-se els programes detallats a www.ub.edu/lceie/calceie/activitats.html.

sinó el punt de partida d'un esforç crític en el qual dipositem algunes esperances que tindran continuïtat en d'altres iniciatives.

Aquest llibre és un primer esforç —a través d'una nòmina de figures que considerem necessàriament oberta a treballs posteriors— per començar a respondre les preguntes que encapçalaven aquesta presentació; perquè en el grup de recerca «Literatura comparada en l'espai intel·lectual europeu» de la Universitat de Barcelona considerem que mentre siguem capaços d'interrogar-nos, encara, sobre la figura de l'intel·lectual, podrem pensar, ahir, avui i demà, en Europa com a espai raonable.

Les transformacions de l'espai cultural europeu al segle XIX, entre nacional i transnacional*

CHRISTOPHE CHARLE

Université Paris I – Panthéon-Sorbonne i ENS-Paris

Proposar, en un espai tan limitat, un tema tan immens com aquest pot semblar intentar una missió impossible a l'escala d'un segle i d'un continent tan divers com l'Europa del segle XIX. Tot depèn també del que s'entengui per espai cultural i dels límits que es fixin per a aquest espai. Totes les definicions impliquen una part d'arbitrarietat i de problemàtica implícita o explícita. Si donem la definició més àmplia al terme «cultura», la dels antropòlegs, insistirem en el conflicte de l'herència, el patrimoni antic, els trets de llarga durada que per a alguns es remunten a l'Edat Mitjana (la civilització agrícola i l'Europa de les ciutats independents, nuclis de cultura universitària o humanista i de vegades d'oposició als poders establerts), a l'època moderna (l'herència del Classicisme, del Renaixement, del Barroc, els conflictes religiosos), a la Il·lustració (els conflictes polítics i ideològics i l'adveniment d'un espai públic que s'obre a les revolucions liberals i democràtiques) que afaiçonen o oposen les diferents parts del continent, de la Rússia ortodoxa a l'Espanya catòlica, de l'Anglaterra anglicana a la Prússia protestant, dels primers estats liberals d'Occident a aquells decididament autoritaris i fins i tot tardanament absolutistes dels imperis centreorientals (Àustria-Hongria, Rússia, l'Imperi otomà). Si en canvi ens atenim, com jo faré aquí, a una definició més estreta, el conjunt de les produccions simbòliques destinades a un públic més o menys ampli, la matèria a tractar es redueix tot i continuar sent molt extensa. Però suposa per això més matisos regionals i perioditzacions perquè ja no podem invocar grans invariants antropològiques, geogràfiques o espirituals. En canvi, cal entrar en el detall de les

* Aquesta és una síntesi de diversos treballs publicats o en curs. Per això les referències bibliogràfiques són voluntàriament limitades. Per a més detalls, per a la primera part ens remetem a Christophe CHARLE i Jacques VERGER, *Histoire des universités XXIe-XXIe siècle*, París, PUF, 2012; per a la segona part, a una obra en preparació, *La dérégulation culturelle, histoire des cultures en Europe au XIXe siècle*. Vegeu també Christophe CHARLE, *Discordance des temps, une brève histoire de la modernité*, París, A. Colin, 2011; Christophe CHARLE (ed.), *Le temps des capitales culturelles XVIIIe-XXe siècle*, Seyssel, Champ Vallon, 2009.

evolucions a curt i mitjà termini dels camps de producció simbòlica que depenen de les cultures d'elit, mitjana o popular, per fer servir unes categories sumàries i simplificadores.

Delimitar l'espai europeu, considerat a partir de les representacions socials, de les produccions simbòliques o de les institucions de transmissió de les herències culturals, planteja igualment un problema d'envergadura. No tan sols els seus límits varien segons els tipus de cultura que es tinguin en compte, sinó que la mateixa noció d'Europa és una noció debatuda pels contemporanis i reverteix diverses accepcions al llarg de les dècades i d'una intensitat desigual segons els subespais que la componguin. Com va mostrar Hartmut Kaelble, els «europeus» parlen d'Europa sobretot quan s'oposen o es volen distingir d'altres grans conjunts (el Nou Món, l'Orient, la Xina, etc.) amb els quals ensopeguen o dels quals comencen a témer les amenaces simbòliques o reals.¹ Quan consideren Europa d'una manera interna, al llarg del segle XIX, els intel·lectuals i els pensadors, al contrari, no deixen d'insistir en les seves divisions morals, religioses, espirituals, nacionals. Durant molt de temps romanen fidels a una teoria dels climes derivada de Montesquieu (el nord i el migdia), i també de l'obra de Madame de Staël, construeixen una tipologia de les nacions que es remunta a l'Antiguitat (els gals i els germans, els normands i els saxons) com els historiadors, o elaboren una caracterologia que degenera en l'antropologia racial a mesura que avança el segle. Si els contemporanis més il·lustrats insistien ells mateixos en les seves diferències, pot transformar l'historiador aquest mosaic en un quadre unitari? Que potser el segle XIX no és el segle de les nacions i la bona unitat de l'anàlisi no és precisament aquesta, fins i tot la unitat regional en certs casos, nacions fundadores d'una identitat cultural realment compartida com ho mostren els casos d'Espanya, de França o de les illes britàniques? Aquest segle de les nacions i de la seva afirmació com a ideal mobilitzador, d'Irlanda a Polònia, d'Itàlia a Noruega, d'Alemanya a Grècia, ha d'imposar seguir aquest eix privilegiat com a *trend* cabdal de diferenciació de cada cultura, segons una representació historiogràfica forjada, de fet, per les elits a partir de principis del segle XIX i que encara s'imposa en gran mesura en la major part de treballs i recerques que orienta a priori?

Des dels anys 1980, el procés del nacionalisme metodològic i la desconstrucció de la representació nacional és ja vell en els treballs d'aquest camp, encara que estigui lluny de ser compartit per la majoria dels historiadors i amb més

1. Hartmut KAEUBLE, *Europäer über Europa, Die Entstehung des europäischen Selbstverständnisses im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt del Main, Campus, 2001.

raó pels aficionats a la història. L'inventari de les múltiples interaccions transnacionals que hi ha en l'origen d'allò «nacional», real o suposat, és ara un gènere ben establert. Tot i això, funciona millor com a discurs crític que com a fonament d'un nou paradigma alternatiu. Una història de les cultures a Europa no pot posar entre parèntesis aquest nivell nacional, atès que en constitueix una de les especificitats, exportada pertot arreu al món com un tret cultural europeu. Però també ha de relativitzar-lo contínuament per integrar dues altres escales, una de local, urbana o regional, determinant per a certes produccions simbòliques, en especial les més populars o les més efímeres, i l'altra de transnacional per a les més elitistes o les menys dependents de les llengües nacionals, com ara la música, les ciències de la natura o les belles arts. Prendrem tres exemples d'interacció entre aquestes escales per veure'n els efectes sense ofegar-nos en un discurs massa general: 1) l'evolució dels models universitaris i dels camps culturals, 2) les modificacions de les circulacions del teatre líric entre les ciutats centrals, cosa que permet considerar conjuntament nacional i transnacional dins l'espectacle i la música, 3) els efectes de l'afirmació de les llengües nacionals sobre els intercanvis literaris internacionals, terreny de producció simbòlica que tendeix a arribar als públics més amplis al segle XIX.

EVOLUCIÓ DELS MODELS UNIVERSITARIS I DELS CAMPS CULTURALS

Considerada a grans trets, la història de les universitats a Europa es caracteritza per una divergència creixent entre uns models amb fonaments més o menys nacionals, fins i tot regionals. Profundament reformats als primers anys del segle XIX, els establiments d'ensenyament superior a França i a Alemanya prenen uns camins radicalment divergents. A les illes britàniques s'oposen les universitats escoceses, més properes al continent i a Alemanya, i les universitats angleses, fidels a la tradició medieval i humanista, que només accepten el canvi després d'una llarga lluita contra el poder polític; per altra banda, els seus privilegis més essencials resten vius a principis del segle XX pel pes dels *colleges* i per la independència econòmica d'Oxford i Cambridge. El cas espanyol, més proper a França, o l'italià, que pren exemple de França i d'Alemanya, com també el cas de Rússia, afegeixen encara factors de diversitat al paisatge universitari europeu, lloc de formació d'una bona part de les elits culturals.

D'això en resulten unes quantes paradoxes que modelen l'espai cultural europeu:

- *Primera paradoxa*: els dos primers terços del segle XIX es caracteritzen per fortes divergències en la formació de les elits europees, ja siguin intel·lectuals o professionals. Tanmateix, la idea preconcebuda habitual és que a l'època romàntica hi ha una intensa circulació de temàtiques culturals a escala europea, un cert cosmopolitisme de les capitals dels principals països, una circulació de les obres i de les modes intel·lectuals gràcies a la utilització de certes llengües comunes de cultura —el francès, el llatí, en menor grau l'alemany. Com conciliar aquests dos fenòmens sense oblidar l'existència de moviments estudiantils liberals que comparteixen en certes zones d'Europa unes temàtiques comunes quan tot està fet per tancar amb pany i clau la formació i controlar els sistemes universitaris?
- *Segona paradoxa*: a la inversa, els cinquanta anys que precedeixen la Primera Guerra Mundial són anys d'una certa internacionalització de les reformes universitàries, que van en el sentit d'un acostament de la majoria de països d'Europa en funció de l'ideal humboldtià de relacionar ensenyament i recerca, d'una intensificació dels intercanvis internacionals d'estudiants i de professors (constituïció d'associacions disciplinàries internacionals, desenvolupament de congressos internacionals), d'una extensió de la franja d'edat concernida pels estudis superiors, d'un ideal d'emulació europeu i de culte compartit per la ciència, incloent-hi els terrenys no científics en el sentit estricte (emergència de les ciències socials, de la psicologia científica, etc.). Tot i això, de nou, en la vulgata de la història cultural europea, aquells anys se situen sota el signe de la pujada de l'afirmació de les cultures nacionals, de la separació de les esferes culturals segons lògiques lingüístiques, comercials, sociològiques, de la temàtica del declivi o de la crisi de la cultura i de les elits lletrades davant de la pujada del públic de masses, de les lògiques del mercat o del domini de la burocràcia. Un cop més, aquestes evolucions semblen contrastades, fins i tot contradictòries. No hauríem de veure sorgir una vida cultural més unificada i europea gràcies a l'acostament del lloc de formació de les elits culturals i dels llocs d'innovació del saber?

Aquestes dues paradoxes semblen anar frontalment en contra de les temàtiques presents al títol d'aquest escrit. De fet, que no existeixen en el món acadèmic diverses línies divergents d'evolució? Una per als ensenyaments de base dels primers anys, fortament lligada al marc local o nacional, una altra per als llocs d'innovació i de recerca, els lligams transnacionals i les interaccions dels quals es reforcen amb la internacionalització de la ciència i la circulació dels estudiants i dels professors, cosa que explicaria els desfasaments i les contradic-

cions aparents. És un primer element d'explicació, però ha de ser precisat per consideracions morfològiques i quantitatives. A la primera part del segle XIX, els estudis superiors només arriben a una minoria molt reduïda de les classes superiors i mitjanes, de manera que una gran part de les activitats culturals depèn d'intel·lectuals, artistes, erudits i grups que no van passar per les universitats o les escoles especialitzades. Fins i tot quan van seguir estudis superiors, una bona part de productors culturals es troben en dissidència respecte de les formacions universitàries, ja sigui perquè els procediments autoritaris o represius que van suportar a l'Europa de la Santa Aliança els van bloquejar o els van excloure de les trajectòries professionals normals, ja sigui perquè la seva vocació artística o intel·lectual es va construir contra el model normatiu i tradicionalista que les autoritats acadèmiques i polítiques van pretendre imposar-los. Els casos més coneguts són els intel·lectuals i artistes als quals van vedar la carrera acadèmica per raons polítiques o religioses (els llicenciats jueus alemanys, per exemple Marx o Heine; els pintors que rebutgen la formació acadèmica, per exemple Courbet; els estudiants o professors de sensibilitat liberal o radical, l'ambició dels quals es troba bloquejada als estats autoritaris).

La unitat cultural transnacional d'aquests grups exclosos de les universitats europees es construeix, doncs, en part contra les universitats, segons diverses modalitats: els periodistes i publicistes intenten crear mitjans d'expressió fora dels canals oficials i troben, així, enfront d'aquestes forces hostils que dominen la major part de l'espai públic continental, formes de solidaritat cultural i objectius comuns de llibertat, de liberalització i d'alliberament dels cànons heretats. Però aquesta oposició global d'avantguarda *versus* intel·lectuals o artistes establerts és esquemàtica i parcialment anacrònica. Oblida tots els productors culturals obligats a jugar amb dues baralles, a causa de la feblesa dels mercats de béns culturals que permeten la supervivència dels productors (preu dels llibres, dels diaris, possibilitats limitades d'exposar o d'actuar per als artistes plàstics i els músics o actors). Tanmateix, les nacions que més pateixen aquests entrebancs són també les que menys poden absorbir mitjançant el mercat o camins alternatius als camins oficials l'excés d'antics estudiants o llicenciats i que susciten, doncs, entre els productors culturals, l'aspiració o bé de crear unes condicions d'expressió o de creació anàlogues a les dels països més liberals, o bé d'abandonar aquests espais oprimits per marxar a espais més lliures (coneixem les onades successives d'exiliats intel·lectuals entre els anys 1820 i 1870 provinents d'Itàlia, Alemanya, Espanya o Polònia cap a França, Anglaterra, Bèlgica o Suïssa). Aquest moviment de pèndol est/oest o sud/nord compensa o contradia parcialment la superioritat intel·lectual real del model germànic en relació amb els models arcaics dels països del sud i d'Anglaterra o l'autori-

tari de la França postnapoleònica. Així es troben reconciliats els dos aspectes contradictoris del primer període.

La relació s'inverteix progressivament entre els dos conjunts de factors al llarg de la darrera part del segle XIX i principis del segle XX. En primer lloc, el creixement dels efectius d'estudiants i de docents accelerat pels processos de reforma en la major part dels països fa que una part creixent de les activitats culturals no universitàries quedi sota la influència de persones que van seguir en tot o en part una formació universitària. Tot i això, abans que les reformes produeixin efecte plenament —és a dir, no abans dels anys 1900-1910, ja que només s'inicien als anys 1880, el temps necessari perquè les noves generacions universitàries sorgides del nou sistema i les noves generacions d'estudiants (una mica més ràpidament) arribin a primera línia de l'escena cultural—, les velles generacions dominants en la vida cultural continuen sent producte dels antics models universitaris fortament contrastats dels dos primers terços del segle XIX. Això reforça en un primer temps les afirmacions nacionals en la lluita de competència entre nacions, que es va agreujar amb els processos d'unificació dels nous estats (Alemanya, Itàlia), de replantejament de les antigues nacions (Espanya, França) i d'oposició als imperis (Àustria, Rússia, Imperi otomà).

Allò que complica la relació entre els dos ordres de factors és que els establiments d'ensenyament superior, així com les diverses activitats culturals, no evolucionen al mateix ritme: l'alliberament i l'autonomia del camp artístic es produeix més ràpidament que en els altres camps per l'oposició i la crisi del sistema de les acadèmies i del desenvolupament ràpid tant a escala nacional com internacional del mercat de l'art (i de les clienteleles burgeses) i de les instàncies autònomes d'avaluació (a la premsa) que escapen a la tutela oficial o acadèmica. Així mateix, les activitats científiques, a causa d'una obertura internacional més precoç i d'una capacitat més ràpida d'alliberar-se de les tuteles polítiques i religioses nacionals, van poder inventar llocs de trobada independents dels models universitaris (revistes erudites, congressos i societats internacionals, revistes de divulgació). Les grans figures científiques del segle XIX (C. Bernard, Darwin, Huxley, Pasteur, Renan) que exerceixen una influència més enllà de la seva esfera disciplinària, es converteixen en celebritats internacionals mitjançant la difusió i la circulació internacional dels seus escrits perquè existeix un ideal comú de treball erudit relativament independent dels models universitaris ancorats en el món del dret o de les humanitats. Per altra banda, aquestes figures simbòliques són d'allò més promocionades com a models per justificar els projectes reformadors de les darreres dècades del segle XIX i estendre'ls a d'altres disciplines (lletres, dret) o a les activitats culturals comercials, molt més enquistades en les tradicions nacionals i els seus models de

transmissió divergents segons els països. Així, els escrits de Darwin susciten de seguida un debat polític i cultural fora d'Anglaterra i de vegades tenen més impacte en l'esfera del públic general o en el món polític que en el terreny estret de la seva especialitat, en el qual pot ser rebutjat durant molt de temps per naturalistes representatius d'altres models universitaris.

A la inversa, els conjunts disciplinaris més estratègics per a la reproducció social i cultural de cada nació, que en formen l'armadura, retarden al màxim els processos de reforma i només accepten tardanament les circulacions internacionals característiques dels camps culturals que són modificats abans. Els llocs d'implantació dels universitaris o intel·lectuals hostils a la modernitat són els que llancen contraatacs culturals en nom de la defensa de l'ordre simbòlic i de la preservació dels models universitaris de principis del segle XIX. El dret, les disciplines literàries més clàssiques, els nínxols preservats dels vells sistemes acadèmics de les belles arts formen el nucli dur i durador d'aquests espais culturals arrelats en el passat i en la tradició nacional. He pogut mostrar en les meves anàlisis de les discrepàncies sobre l'assumpte Dreyfus tant a escala francesa com a escala europea la forta correlació entre la proximitat o la llunyania dels antics o dels nous models universitaris (o dels models alternatius recents) i la presa de posició en el camp nacionalista o dreyfusà, i això pràcticament d'un extrem a l'altre d'Europa. La famosa querella de la nova Sorbona al principi del segle XX, que supera àmpliament la lluita interna a la universitat entre generacions, marca el paroxisme d'aquesta oposició dels antimodernistes partidaris del tancament cultural nacional, del qual trobem molts equivalents a d'altres països com ara Espanya o Alemanya.

És clar, les formes de les aliances entre grups culturals segons la seva actitud davant d'aquestes transformacions del sistema d'ensenyament superior de cada país es declinen de manera específica en funció dels efectes retardats del sistema universitari i cultural heretat; són més fàcils d'establir en els estats centralitzats on la capital exerceix la seva hegemonia sobre tots els camps culturals i on les connexions entre problemàtiques de formació, envits culturals i religiosos i qüestions polítiques són directes. França, Rússia i Espanya presenten des d'aquest punt de vista un cert parentiu, igual que presentaven un cert parentiu en els seus models universitaris des de la primera meitat del segle XIX. Al mateix temps, l'autonomia molt variable del camp literari i artístic comparada amb l'adquirida a França des dels anys 1860 enterboleix bastant ràpidament la proximitat estructural entre aquests tres països, ja que una part dels intel·lectuals o dels artistes d'aquests dos darrers països han de trobar la manera de vorejar (de vegades gràcies al camp cultural francès) les prohibicions o les restriccions a la llibertat d'expressió de què són víctimes, com ho eren els seus homòlegs

francesos a la primera meitat del segle XIX. D'això en resulta una discordança de temps i una no-contemporaneïtat dels contemporanis malgrat les simpaties recíproques entre certes avantguardes dels tres espais nacionals.

De la mateixa manera, els països culturalment policèntrics i amb sistemes universitaris menys rígids es van poder adaptar més fàcilment a les noves tendències o acostar-se a la norma internacional representada en aquella època pel model germànic idealitzat. Això no significa que no hi hagués resistències al canvi com als països més centralitzats o a les universitats professionals rígides, sinó que van prendre formes més transversals o més cícliques o sectorials. L'esclat del sistema acadèmic artístic a Europa Central o a Itàlia, per exemple, és més lent i tardà que a França i no està tan connotat en un pla simbòlic en termes de querelles d'escola o d'estètica quan aquests dissidents es conformen a prendre de l'exemple francès o d'altres arts modalitats d'afirmació de la seva oposició. En el terreny literari, el caràcter recent de la unificació del mercat nacional, el rol més modest de la premsa, el liberalisme encara incert del sistema polític, mantenen durant més temps les modalitats de mobilització i de lluita heretades de l'època anterior, com he pogut mostrar a propòsit de certs casos que han saltat als titulars de cultura alemanys.²

Sobretot l'ús negatiu de la imatge de la vida cultural francesa, titllada en el discurs dominant a Alemanya de «decadent» o «immoral», no facilita el discurs d'acostament dels modernistes aviat estigmatitzats com a «estrangers» perquè són massa propers als intel·lectuals francesos, fenomen simètric de l'estigmatització com a «germanitzats» i «traïdors a la tradició francesa» dels universitaris de la nova Sorbona o dels grups literaris d'avantguarda importadors de literatures estrangeres. Aquest decalatge s'explica, no tan sols per la tensió francoalemanya nascuda de la derrota, sinó també per l'autosatisfacció del món universitari germànic (malgrat les tensions que el travessen, com hem vist més amunt), herència alhora del model humboldtià i de la satisfacció de veure que les altres nacions (incloent-hi Amèrica) intenten imitar certes innovacions manllevades de l'Alemanya universitària.

Malgrat la multiplicitat de models universitaris a Europa i la permanència de les especificitats nacionals i culturals, de fet durant la darrera part del segle XIX veiem néixer una universitat «europea», invisible i sense fronteres institucionals. Es basa en els moviments incessants, i cada cop més importants, que afecten tant els professors com els alumnes i travessen els diversos espais cultu-

2. Christophe CHARLE, *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle*, París, Seuil, 1996, n. ed., 2001.

erals. Per als alumnes, aquestes migracions representen una escapatòria als obstacles polítics i institucionals en certs països «retardats» o opressius, principalment els de l'est i del sud d'Europa. Per als professors, aquests moviments concerneixen sobretot els pols dominants de l'ensenyament superior mitjançant els congressos, les associacions científiques i els intercanvis de professors. Aquesta universitat invisible du a terme d'una manera inèdita l'ideal humboldtià en la mesura que es basa en l'autèntica voluntat de saber, malgrat els obstacles geogràfics o institucionals, i en la llibertat d'ensenyar fora del currículum establert. L'arbitratge dels estudiants entre els centres universitaris concurrents o entre disciplines en tradueix en part la resplendor intel·lectual i, per tant, el seu caràcter innovador o eficaç segons els àmbits. Els intercanvis de professors, per la seva banda, donen testimoni de la intensitat de les relacions intel·lectuals entre els diversos espais lingüístics i culturals i de la influència d'un país o d'un altre en una disciplina determinada.

Sobretot el pes del camp universitari en cada país en relació amb les activitats culturals generals ja és molt més important que a principis del segle XIX: el camp intel·lectual cada vegada es veu més influït pel camp científic o per les noves disciplines; les universitats s'han convertit en un lloc de debat de ple dret transmès a la cultura global (vegeu la disputa del Modernisme pel que fa als aspectes religiosos, el descobriment de noves cultures per a les ciències exòtiques que interactua amb les opcions de certes avantguardes, el món exterior amb l'aportació d'estudiants estrangers o la constitució de noves disciplines orientades cap al present o d'altres zones culturals). Els lligams entre recerca universitària i recerca aplicada fan que els intel·lectuals i les elits prenguin consciència de la influència molt més gran dels sistemes universitaris sobre tota la societat, mentre que les lluites internes entre facultats i disciplines, ja ho hem vist, reflecteixen uns envits polítics i socials molt més amplis que el petit món acadèmic *stricto sensu*. És clar, tot això no esborra les especificitats dels espais culturals nacionals, sinó que els mons universitaris constitueixen un factor suplementari de circulació intraeuropea i extraeuropea de les idees, dels homes i de les obres en competició amb els mercats culturals, que, per la seva banda, cada vegada es troben més dominats per qüestions extraintel·lectuals amb la massificació de certes produccions impreses i el cost de les xarxes de distribució, que té un efecte de censura, mentre que les universitats formen una mica pertot arreu un espai cada vegada més autònom i relativament independent dels condicionaments econòmics, i de vegades fins i tot són el lloc de noves utopies intel·lectuals, com ara les universitats populars o l'extensió universitària.